

'Jezus is boos' in de kerkdienst

Reacties op drie hedendaagse kunstwerken tijdens de eredienst

Regn. Steensma

Een van de onderzoeksprojecten van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen betreft het gebruik van hedendaagse beeldende kunst in de kerkdienst. De laatste jaren wordt in toenemende mate een kunstwerk in een kerk geplaatst om incidenteel op een zondag een rol te vervullen in de liturgische viering.¹ Een van de eerste resultaten van dit onderzoek is het boekje 'Mysterie en vergezicht'² uit 1993 waarin ik aan de hand van twaalf voorbeelden de rol van een kunstwerk in de kerkdienst heb beschreven. Meestal vormde in deze diensten het kunstwerk het uitgangspunt voor de preek, terwijl in sommige gevallen de predikant uitging van het evangelie van de zondag of een ander thema dat van te voren bepaald was. Het kunstwerk diende daarbij als hulpmiddel bij de verduidelijking van dat thema. Soms is er sprake van een uitvoerige reflectie op het kunstwerk, terwijl er in andere preken zo nu en dan naar wordt verwezen. Aldus werd niet in elke dienst op dezelfde wijze recht gedaan aan de bedoeling van het kunstwerk en was de interpretatie afhankelijk van de gevoelens en gedachten die het bij de predikant oproep. De ervaringen van de kerkgangers kwamen niet aan bod.

In een artikel³ voor bundel 'Evangelie en beschaving' heb ik be-

---

¹ Er zijn verschillende publikaties verschenen over ervaringen op dit terrein: P. Harnoncourt, 'Gegenwartskunst im Gottesdienst der Kirche', in: F. Brouwer and R.A. Leaver (eds.): *Ars et musica in liturgia*, Utrecht 1993, p. 56-63. F. Mennekes (Hrsg.), *Zwischen Kunst und Kirche*, Stuttgart 1985. H. Schwebel, H.U. Schmidt (Hrsg.), *Mit Bildern predigen*, Gütersloh 1989. R. Steensma, 'Hedendaagse beeldende kunst in protestantse kerkdiensten', in: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, deel 9, 1993, p. 133-144. J.R. Walton, *Art and worship. A vital connection*, Collegeville 1991. H. Winde, *Kunst und Sakrament. 10 Jahre Konfrontation in der Hamburger Gnadenkirche*, Darmstadt 1992.

² R. Steensma, *Mysterie en vergezicht. Over het gebruik van hedendaagse beeldende kunst in de liturgie*. Baarn 1993.

³ R. Steensma, 'Diversiteit bij het gebruik van beeldende kunst in de eredienst', in: H.S. Benjamins e.a. (red.): *Evangelie en beschaving. Studies bij het afscheid van Hans Roldanus*. Zoetermeer 1995, p.211-225.

schreven dat er zich op dit terrein een grotere diversiteit ontwikkelt en met name aandacht besteed aan een kerkdienst op 20 maart 1994 te Scharnegoutum waarin de associaties van de kerkgangers met het kunstwerk het uitgangspunt voor de dienst vormden. Enkele weken voor de dienst was in een gespreksgroep het werk besproken. De deelnemers hadden tevoren een foto van het schilderij gekregen en die thuis kunnen bekijken zonder dat men wist dat het werk met het verhaal van Lazarus had te maken en ze waren uitgenodigd om teksten mee te nemen die zij met het werk in verband brachten. In het tweede deel van de avond werd getracht de associaties van de deelnemers in verband te brengen met het bijbelverhaal. Enkele weken na het gesprek werd de kerkdienst gehouden waarin de predikant voorging die ook de groep had geleid. Het schilderij hing aan de preekstoel en was ook afgedrukt op de liturgie. In de teksten en liederen van de dienst was veel opgenomen van hetgeen de deelnemers aan de groep naar voren hadden gebracht. Deze gang van zaken is een voorbeeld van de manier waarop het kunstwerk optimaal in zijn waarde is gelaten door eerst aan de kijkers te vragen welke associaties het bij hem oproept zonder te vertellen wat de kunstenaar had bedoeld. Vervolgens werden deze gedachten in bijbels perspectief geplaatst en de dienst rond dit geheel opgebouwd.

In de maanden april tot september 1995 vond een uitvoerig praktijkonderzoek plaats waaraan kerkgangers en predikanten in negen protestantse kerkdiensten hun medewerking verleenden. De vraagstelling bij dit onderzoek was of het mogelijk zou zijn kerkgangers tijdens de dienst op een kunstwerk te laten reageren en deze reacties in het geheel van de dienst te verwerken. Het onderhavige artikel vormt een beschrijving en analyse van dit experiment.

De keuze van de werken

Het onderzoek vond plaats tijdens de tentoonstelling 'Jezus is boos. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst' in het Museum Catharijneconvent in Utrecht⁴ en de uitgekozen werken maakten deel uit van deze expositie. De predikanten hadden alle de catalogus tot hun beschikking waarin de werken beschreven staan en het is derhalve dienstig om die beschrijvingen hier integraal weer te geven, daar de reacties van de

---

⁴ De expositie werd in Utrecht gehouden van 7 april tot en met 18 juni 1995. Daarvoor was hij van 14 januari tot en met 19 maart opgesteld in Museum De Wieger in Deurne.

predikanten er in meer of mindere mate door beïnvloed zijn.⁵ In een aantal kerkelijke gemeenten waren er verschillende kerkgangers die de expositie hadden bezocht en deels ook de catalogus hadden gelezen.⁶

Alle drie kunstwerken brengen het lijden van Christus in beeld, zij het op zeer verschillende wijze. De vraag was hoe men op de werken afzonderlijk zou reageren en op welke wijze de reacties op de drie werken met elkaar in verband staan. Verder is van belang de vraag of en zo ja hoe de reacties afzonderlijk en gezamenlijk iets weerspiegelen van het geloofsklimaat van de kerkelijke gemeente.

Het schilderij van 'Koning der Joden' van Henk ter Horst laat te midden van fel rood op het centrale deel van het kruis een wit vlak zien waarachter de zwarte balken van het kruis verdwijnen. De essentie van het werk is dat Jezus een bevrijdend licht bracht dwars door het lijden heen.

Henk ter Horst, Koning der Joden, 1987, olieverf en collage op masonite, 100 x 100 cm.

Het schilderij van Henk ter Horst (1937) toont tegen een rode achtergrond twee witte rechthoeken. In het witte vlak aan de onderzijde is een halve cirkel afgezet met een lijn die aan een doornenkroon doet denken. Deze gedachte wordt versterkt door de rode en zwarte gekromde en gestippelde lijnen naar beneden: er vloeien bloed en zwarte tranen. Bloed vloeit er ook uit het kruis van gevlochten touw dat in het midden onder de doornenkroon is aangebracht, met aan de ene zijde de alpha en aan de andere zijde de omega.

Tweede van het doek bestaat uit een overheersend rood vlak met flarden blauw en wit waarin zich een zwart kruis bevindt. Centraal op dit kruis is een fors vierkant wit vlak geschilderd. Aan de bovenkant hangt een groene draad met enkele schelpen: de naar boven gerichte lijn vormt een tegenhanger van de naar beneden gerichte lijn van de doornenkroon. In het bovendeel van het vierkant zijn vaag de letters IHS te zien en in het onderste deel de woorden 'schaduw' en 'dag'. Oorspronkelijk stond er 'van schaduwen tot nieuwe dag', waarvan het grootste deel is weggeschilderd.

Hier en daar zijn stukjes hout aangebracht: op de bovenarm van het kruis een plankje; op de andere armen van het kruis 1 of 4 takjes en ter weerszijden van de onderste rechthoek telkens twee plankjes met een tak

---

⁵ De beschrijving bij het werk van Ter Horst is van R. Steensma, die bij Kanters en Lucebert van J. de Wal.

⁶ In Bilthoven, Dieren, Eindhoven, Gouda en Utrecht had men met een groep uit de kerkelijke gemeente de tentoonstelling bezocht, terwijl met name uit Utrecht en Bilthoven ook verschillende mensen afzonderlijk naar het museum waren geweest.

ertussen. Het hout is uitgebeten, aangetast en afgebroken: het verleden heeft zijn sporen nagelaten.

Op verschillende manieren heeft Ter Horst in dit schilderij uitdrukking gegeven aan het begrip lijden. Direct is het herkenbaar in het kruis en de doomenkroon. Bij beide wordt de intentie aangeduid door het bloed en de tranen. Indirect is lijden aanwezig in de afgeleefde stukjes hout en in de fel rode kleur, voor de kunstenaar de kleur van bloed en agressie.

Voor Ter Horst houdt het in de verhalen over Jezus niet op bij lijden en sterven. 'Bij Jezus gaat het door het lijden heen naar een nieuwe toekomst, is er licht ondanks lijden. De bijbel spreekt dan van een opstanding van Jezus. Ik zie dat als een beeld dat Jezus ingaat tegen lijden en dood, zich daar niet bij neerlegt, want met het verhaal van een letterlijke opstanding uit een graf kan ik moeilijk overweg; daar kom ik niet veel verder mee. Jezus bracht zo een bevrijdend licht voor anderen dwars door het lijden heen'.

Licht heeft een letterlijke en een figuurlijke betekenis; hier vloeien ze ineen. Waar normaal op een kruis de figuur van Christus is aangebracht schilderde Ter Horst een wit vierkant, een vorm die voor hem evenwicht uitdrukt. Het wit is boven helderder dan beneden, zo helder dat de dwarsarmen van het kruis er langzaam achter verdwijnen: het licht overstraalt het zwart.

'Corpus' van Hans Kanters toont een Christus in traditionele vormgeving hangend aan een kleerhanger tegen een kale muur met graffiti-tekeningen. Kleerhanger en muur werken sterk vervreemdend. Een essentieel onderdeel is dat Christus zich zelf vasthoudt en het hoofdthema is niet cynisme maar zelfopoffering.

Hans Kanters, Corpus, 1982 olieverf op paneel, 30 x 24 cm.

In 'Corpus' van Hans Kanters (1947) hangt de gekruisigde Christus tegen een realistisch geschilderde muur. De muur is beklad met de bekende graffiti, maar de traditionele religieuze iconografie heeft een belangrijke wijziging ondergaan: het kruis van Christus is vervangen door een kleerhanger. Kanters heeft zijn ideeën over de voorstelling eens als volgt verwoord: '[In] de lijdende "Corpus Christi", [is Christus] opgehangen aan een kleerhangertje. Ik dacht, laat ik de spijkers er nu maar uitlaten, maar hij moet wel hangen. Daarvoor heb ik een knaapje van C&A gebruikt. Eerst stond erop: "C&A is toch voordeliger", maar dat was me te blasfemisch, dat heb ik er weer afgehaald. Het knaapje zegt genoeg.'⁷ Uit een anekdote die op deze

---

⁷ L. Duppen, 'Hans Kanters. "Ik probeer het onzichtbare zichtbaar te maken"', in: *Kunstbeeld* jg. 16, okt. 1992, p.34.

uitspraak volgt, blijkt dat ook theologen de inventiviteit van Kanters konden waarderen: 'Een dominee die het schilderij zag, vond dat ik het onderwerp heel mooi had behandeld. "Met het lijden erin en toch op uw eigen manier vorm gegeven. Als u het lichaam aan een kruis had gehangen, was het toch uw schilderij niet geweest."⁸

Inventariseert men nu de verschillende indrukken die 'Corpus' oproept, dan is er allereerst de indruk van vervreemding: Christus wordt in een onverwacht licht geplaatst door een ongebruikelijk, hedendaags attribuut. Vervolgens onderscheidt men een bizarre visie op het lijden: Christus is de gekruisigde die in een eenzame, kille en verpauperde omgeving als een atleet aan zijn rekstok hangt. De laatste indruk voert echter tot de essentie van het schilderij: de afwezigheid van de spijkers impliceert dat Christus zich op eigen kracht en uit vrije wil aan het 'kruishout' vasthoudt. Het hoofdthema van 'Corpus' is dus niet cynisme of lijden maar zelfopoffering. In de religieuze kunst is dat een zeldzaam thema. Men moet waarschijnlijk zelfs teruggaan tot in de vroege veertiende eeuw om er een treffend voorbeeld van te vinden.⁹ De eenvoudige verklaring die de theologie destijds had voor de kwestie van de zelfopoffering - 'Christus [] ondergaat niets dan wat zijn wil is'¹⁰ - is vandaag de dag minder actueel, maar wordt, mogelijk onbedoeld, door Kanters in een nieuw en ontroerend perspectief geplaatst.

In het werk 'En zij wendden zich af van het Kruis' van Lucebert bevindt de gekruisigde Christus zich als een grijs gehavend lichaam op de achtergrond. Op de voorgrond wendden drie gedrochtelijke figuren met verschillende gezichtsuitdrukkingen zich van hem af, terwijl bovenaan een figuur zijn aandacht op hem gericht houdt. Zich afwenden van Christus, maar met welke gevoelens?

Lucebert, En zij wendden zich af van het Kruis, 1985, olieverf op doek 145 x 115 cm.

In 'En zij wendden zich af van het Kruis' heeft de dichter en schilder Lucebert (ps. van Lubertus Swaanswijk, 1924-1994) zijn bekende Cobra-achtige figuren met Christus samengebracht. De gekruisigde bevindt zich als

---

⁸ *Ibidem.*

⁹ Bijvoorbeeld: Guido da Siena, *Christus klimt op naar het kruis* (Utrecht, Catharijneconvent). Uit verlangen naar overgave en opoffering, beklimt Christus vijftig de ladder die tegen het kruis staat.

¹⁰ L. Steinberg, *The sexuality of Christ in Renaissance art and in modern oblivion*. Londen 1984 (1e dr. 1983), p.189.

een grijs, gehavend lichaam op de achtergrond, contrasterend tegen de zwarte nacht. Hij wordt geflankeerd door de zon en de maan die in de moderne religieuze kunst zelden worden afgebeeld maar in de kunst van de middeleeuwen bekende symbolen waren voor de twee Testamenten (het Oude Testament moest begrepen worden in het licht van het Nieuwe).¹¹ Op de voorgrond staan de figuren die 'zich afwenden van het kruis', een gegeven dat men in de bijbel overigens tevergeefs zoekt. Drie gedrochten keren zich daadwerkelijk af, ontzet of misschien met tevredenheid. De figuur daarachter houdt zijn aandacht op Christus gevestigd terwijl een stralenkrans zijn hoofd omgeeft.

In al hun vervreemding en vervorming doen Lucebert's wezens denken aan varianten op de wanstaltige figuren van Jeroen Bosch. Die associatie is hier op haar plaats omdat Lucebert's schilderij een gefantaseerde 'reconstructie' is van het verdwenen middenpaneel van Bosch's drieluik 'De zondvloed'.¹² Het lijkt erop dat Lucebert zich op diens kruisigingstaferelen heeft geïnspireerd, bijvoorbeeld op 'Kruisdraging' uit 1515. Op dat schilderij wordt de kruisdragende Christus omringd door types met barbaarse, grijnzende en tandeloze tronie's; volgens sommigen de enige soort mens die Christus naar Golgotha kan hebben geleid.

Ook in Lucebert's beroemde poëzie komen religieuze thema's voor; in analyses wordt geschreven dat zijn Christusbeeld zich onder meer kenmerkt door de afwijzing van verlossing en wederopstanding, en door de voorstelling van Christus als de Grote Eenzame.¹³ Het zijn kenmerken die men terugvindt op Lucebert's schilderij: de figuren lijken doordrongen van de afwezigheid van hoop, en Christus is als een gekruisigd kadaver verbannen naar een verre uithoek van de nacht. De demonie in 'En zij wendden zich af van het Kruis' laat bitter weinig ruimte voor troost.

De keuze van de kerkelijke gemeenten

Bij de keuze van de kerkelijke gemeenten hebben verschillende factoren een rol gespeeld. Voorop stond de interesse van de predikant

---

¹¹ J. Hall, *Hall's Iconografisch Handboek*. Leiden 1993 (oorspr. 1979), p.192.

¹² Samen met de 'reconstructies' van een tiental andere kunstenaars, vormde Lucebert's schilderij een bijdrage aan de tentoonstelling *Geënt op Bosch*, 's-Hertogenbosch (Museum Het Kruithuis) 1985-1986. Alle kennis over het middenpaneel van Bosch is overigens verloren gegaan.

¹³ J. Oegema, 'Lucebert / Christus / God', in: *Bzzlletin*, nr. 196-197, mei-juni 1992, p.15.

voor de beeldende kunst en de bereidwilligheid om mee te werken. Enkele hebben zichzelf gemeld, maar de meeste zijn door mij gevraagd. Primair is gelet op verschillen in het 'geloofsklimaat' van de gemeente. De rechterflank van protestants Nederland is niet vertegenwoordigd daar men in die kring nog steeds een afkeer van het religieuze beeld heeft. De variaties van de 'middenorthodoxe' stromingen zijn vooral vertegenwoordigd door de drie gereformeerde kerken, maar ook door enkele hervormde. Een vrijzinnige inslag hebben de afdeling van Protestantenvbond in Bilthoven en de Federatie van doopsgezinden, remonstranten en vrijzinnig hervormden in Gouda.

Naast de kerkelijke ligging is gelet op de verspreiding door Nederland, dus zowel Brabant, Utrecht als Friesland, als ook op de omvang van de plaats, dus zowel een dorp als Bozum, een middelgrote stad als Gouda en een grote stad als Utrecht.

In alfabetische volgorde hebbende volgende gemeenten aan het onderzoek deelgenomen.

Bilthoven-Woudkapel, Nederlandse Protestantenvbond, ds.M.E. Boersma, zondag 2 juli 1995.

Bozum-hervormde kerk, Samen-op-Weg-gemeente (gereformeerd-hervormd), ds.G. Toes, zondag 10 september 1995.

Dieren-dorpskerk, hervormde gemeente, ds.F.Z. Ort, zondag 25 juni 1995.

Doorn-gereformeerde kerk, ds. B.H. Baakman, Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Stille Zaterdag 13, 14 en 15 april 1995.

Eindhoven-Opstandingskerk, gereformeerde kerk, ds.W. Stoker¹⁴, Palmzondag 9 april 1995.

Gouda-St. Joostkapel, Federatie van doopsgezinden, remonstranten en vrijzinnig hervormden, ds.A.J. Noord, zondag 9 juli 1995.

Groningen-Martinikerk, Groninger Studenten Pastoraat (interkerkelijk), ds. A. de Leeuw met medewerking van vier andere pastores, zondag 3 september 1995.

Utrecht-Nicolaikerk, Samen-op-Weg-gemeente (gereformeerd-hervormd), ds. J de Heer, zondag 11 juni 1995.

Waalre-Agnus Dei kerk, gereformeerde kerk, ds. P.K. Pilon, zondag 14 mei 1995.

---

¹⁴ Begin maart 1995 bezocht ds. Stoker met een groep gemeenteleden de tentoonstelling 'Jezus is boos' in Deurne, wat voor hem aanleiding was mij op te bellen met de vraag of het mogelijk zou zijn enkele werken op Palmzondag in zijn kerk op te stellen. Dit verzoek vormde de directe aanleiding om met het onderzoek te beginnen en gaarne betuig ik mijn dank aan ds. Stoker voor deze aanzet.

De liturgie van de kerkdiensten¹⁵

Van de negen diensten zijn er zeven als normale zondagmorgen-diensten te beschouwen. De dienst in Dieren was een vesperdienst aan het begin van de avond, terwijl in Doorn drie avonddiensten werden gehouden in de week voor Pasen en de dienst op Paaszondag.

In zeven diensten kregen de kerkgangers de gelegenheid op de kunstwerken te reageren. In Doorn en Gouda was dat niet het geval.¹⁶ In Dieren had men een tussenvorm gevonden door de kerkgangers eerst in een vergaderzaal naar de kunstwerken te laten kijken en er over te praten en vervolgens naar de kerkzaal te gaan voor liederen, gebeden en meditatie.

In Utrecht werd tijdens de dienst door de voorganger gereageerd op de opmerkingen van de kerkgangers, deels direct na een opmerking, deels in een afsluitende meditatie. In Groningen werd geen preek gehouden maar wel werden in de gebeden van het tafelgebed opmerkingen verwerkt, zij het summier. In enkele andere diensten nam de predikant deel aan het groepsgesprek naar aanleiding van de reacties.

In vijf van de zeven diensten waar de kerkgangers gelegenheid kregen te reageren hield de voorganger een preek die hij tevoren gereed gemaakt had. In Eindhoven had men de werken enige dagen voor de dienst besproken in de liturgiegroep en de predikant verwerkte deze reacties in zijn preek. In sommige van deze diensten liepen de reacties uit op een groepsgesprek, hetgeen met name in Dieren het geval was.

De reacties

Zowel wat betreft het aantal als de intensiteit van de reacties in de zeven diensten zijn er grote verschillen aan te wijzen. In de zes kerken waar tijdens de dienst gereageerd werd is het een meer of minder uitgebreide serie van verschillende losse opmerkingen. Globaal kan men die als volgt samenvatten.

Ter Horst: kruis is vaak donker, maar er komt licht; het witte vlak is symbool van nieuw leven; lijden is niet het laatste woord; je mag je

---

¹⁵ In bijlage 1 is een overzicht gegeven van de onderdelen van de verschillende liturgieën.

¹⁶ In Doorn was dat bij de voorbereiding niet expliciet aan de predikant gevraagd terwijl ook de meditatieve avonddiensten in de week voor pasen zich daartoe minder goed leenden. De predikant in Gouda vond dat beeldende kunst in de dienst al zo nieuw was voor de gemeente dat reageren misschien nog een stap te ver zou zijn.

beeld van Christus zelf invullen; het rood van het bloed is deprimerend en roept weerstand op.

Kanters: Jezus hangt daar actief: hij houdt zich zelf vast en kan ook weer loslaten; vrijwilligheid en zelfopoffering; je kunt Jezus weghangen als een oude jas en hem weer te voorschijn halen als je dat zo uitkomt; de tekens op de muur zetten je aan tot denken; het klassieke beeld van Jezus wordt weggehangen want daar is men op uitgekeken.

Lucebert: geeft de realiteit weer want ook wij wenden ons vaak af van het kruis; deprimerend werk; spiegel van allerlei gevoelens ten opzichte van het geloof; maar er is ook iemand die naar Christus omziet.

Wat het aantal van de reacties betreft kunnen we beginnen met Waalre en Eindhoven, waar in diensten met respectievelijk ca. 180 en 150 bezoekers ca. 8 personen hun mening naar voren brachten. Dit geringe aantal zal mede beïnvloed zijn door het feit dat het voor velen moeilijk is om in een groot gezelschap op te staan en zijn of haar mening te geven. In beide kerken vond na afloop van de dienst tijdens het koffiedrinken een levendige discussie over de schilderijen plaats waarbij verscheidene aanwezigen opnieuw de kerk ingingen om de werken nogmaals te bekijken. In Eindhoven hadden verschillende mensen al tevoren in de liturgiegroep gereageerd.

Een soortgelijk beeld treffen in Utrecht aan waar in een dienst met ca. 350 bezoekers 12 mensen reageerden, maar het verschil met de andere diensten is dat de opmerkingen hier bijna alle over de tentoonstelling zelf gingen, hetzij over afzonderlijke werken, hetzij over de titel. Slechts een enkele opmerking betrof de drie reproducties.

In Bilthoven waren ca. 125 kerkgangers aanwezig van wie er 12 op de werken reageerden, terwijl verschillende van de reacties tamelijk uitvoerig waren. Dat hier meer en uitvoeriger gereageerd werd hangt waarschijnlijk samen met de sfeer van de dienst, die minder plechtig en sacraal is dan gebruikelijk, en met het feit dat hier vaker kunst in de kerk aanwezig is.

In Bozum met 52 bezoekers, reageerden 14 personen. De sfeer in de middeleeuwse dorpskerk was tamelijk ongedwongen.

Een afwijkend patroon vinden we in Groningen. De dienst van het studentenpastoraat werd door ca. 300 personen bezocht en de predikanten vonden dat aantal te groot om als geheel te reageren. Velen zouden niet aan bod komen, terwijl de afstand tot de werken ook te groot zou zijn. Na het begin van de dienst werden de werken in drie hoeken van de grote kerkruimte opgesteld en de aanwezigen in drie groepen verdeeld. Bij elk werk stonden in een grote kring ca. 100 personen die 20 minuten de gelegenheid kregen te reageren. Daarvan werd intensief gebruik gemaakt. Bij het meer abstracte en daardoor moeilijke werk van Ter Horst reageer-

den 15 mensen, bij Lucebert 18 en bij Kanters 22. Ten dele werd daarbij ook op elkaar gereageerd, maar door de grootte van de groep en de beperkte tijd kwam het niet tot een gesprek. Het aantal en de directheid van de reacties werd bevorderd door het staan in een halve cirkel en door de aard van het publiek: jeugdige studenten.

Tenslotte het afwijkende maar boeiende werkpatroon in Dieren, wat het beste verduidelijkt kan worden met enkele passages uit het verslag van de predikant.

Toen je ons had gevraagd, of wij medewerking wilden verlenen, was de reactie in de kerkeraad zeer positief. Men stond duidelijk open voor het experiment. Daarbij werden de volgende kanttekeningen geplaatst.

1. Is de eredienst wel zo'n goede plek voor een confrontatie met kunst? De vraag werd sterk gevoeld door het gevoel, dat een ruimte voor reactie wel wat kort kon zijn. Je ziet het werk, je kijkt en je moet reageren. Zou het niet beter zijn om daarover eerst met elkaar te praten, dichterbij te gaan, weer afstand te nemen en zo langzamerhand ook de vraag aangaan met je eigen Christus-beelden? Dat vereist meer tijd dan de voorziene vijftien tot twintig minuten. Een dergelijke opzet zou een intiemere "setting" vereisen. Onze erediensten worden over het algemeen door zo'n tweehonderd gemeenteleden bezocht, die in een lengte-opstelling zitten. Een gesprek is dan buitengewoon lastig.

(.....)

Zo groeide bij ons de gedachte om de avond daarvoor te bestemmen met de volgende opzet:

- a) We komen samen in de grote zaal van de Dorpskerk;*
- b) welkomstwoord en summiere toelichting op de avond;*
- c) confrontatie met de werken, rondkijken, "luisteren met je ogen", mogelijke onderlinge gesprekken (kop koffie, stoelen voor minder validen);*
- d) kringgesprek per schilderij, reacties;*
- e) verwerking van de reactie in woorden;*
- f) vesper in de kerk.*

(.....)

Het is nu maandag en de diensten zijn achter de rug. De totaalindruk was zeer positief. Ik concentreer me in de verslaglegging op de vesper 's-avonds. Om zeven uur verzamelden we in de kerk. Er waren zo'n vijfenvijftig gemeenteleden van hervormde en gereformeerde huize. De jongste was twaalf, de oudste zesentachtig. Na een korte inleiding (zie boekje Jezus is boos) hebben we individueel de werken op ons in laten werken. Na verloop van tijd namen de mensen koffie en ontstonden in kleinere groepen geanimeerde discussies. Dit duurde een half uur. Vervolgens zijn we plenair de werken langs gegaan. Er werd goed gediscussieerd; we hebben er ook ruim de tijd voor genomen (een uur).

(.....)

Vervolgens gingen we naar de kerk. De gemeente nam plaats. Het orgel joeg ons de stuipen op het lijf (het was een muzikale verwerking van Psalm 82, maar leek sterk op het werk van Lucebert) en we zongen en lazen de Psalm. De woordcollage was een bewerking van mijzelf, die als een soort verwerking dienst deed. Op de laatste vraag uit de collage rond het werk van Lucebert ("Nooit?") werd als antwoord het verhaal uit Lukas 24 gelezen. Na de stilte konden we God loven met de woorden van Maria's lofzang. In de gebeden kwamen elementen terug uit de gesprekken. Tenslotte klonk in het lied van Huub Oosterhuis het geloof in de overwinning "dat hoge woord, geschreven, wit op zwart" en de vraag "hoe dorsten wij te weten wie Gij zijt" weer terug.

Na de dienst (het was kwart over negen geworden) kwamen een paar oudere dames op mij af. Hun reactie was prachtig: "Het was boeiend, dominee, maar ik geloof toch, dat ik er te oud voor ben. Het is me wel erg modern". Anderen reageerden positiever. Het had diepe indruk gemaakt. De beste reactie was eigenlijk het feit, dat niemand door had, hoe laat het was geworden. Dat zegt iets over de intensiteit waarmee we zijn bezig geweest.

Conclusies ten aanzien van het reageren

In het voorgaande komen drie patronen naar voren. In de eerste plaats mensen laten reageren tijdens de dienst ten overstaan van alle kerkgangers. Dit heeft het voordeel dat de reacties te midden van de hele gemeente plaatsvinden, maar de omvang van de ruimte en van het aantal kerkgangers kan remmend werken: lang niet ieder durft op te staan en het woord te voeren. Van een uitwisseling van gedachten kan nauwelijks sprake zijn. Dit geldt vooral voor diensten met veel kerkgangers (Eindhoven, Utrecht, Waalre). In mindere mate is dit bezwaar van toepassing op kerken met een kleiner aantal bezoekers (Bozum, Bilthoven). Waar de grens tussen veel en weinig bezoekers ligt is moeilijk aan te geven en hangt mede af van de sfeer van de ruimte en de dienst.

In de tweede plaats de werkwijze van Groningen: de aanwezigen opdelen in enkele groepen en die verzamelen rond een kunstwerk. Het voordeel is dat het aantal minder groot is en dat men in de informele situatie van de staande groep gemakkelijker reageert, soms ook op elkaar. Het nadeel is dat niet ieder alle opmerkingen hoort, dus slechts bij een deel ervan betrokken is.

In de derde plaats de werkwijze in Dieren, waar men voorafgaand aan de dienst uitvoerig de tijd nam om individueel of in groepjes de werken te bekijken, er over te praten en dat in een informele sfeer met koffie. Deze verkenning werd afgesloten met een groeps gesprek bij de

werken, waarna men naar de kerk ging, waar de predikant in zijn meditatie gedachten over de werken naar voren bracht. De voorbereiding in Eindhoven met een aparte groep lijkt iets op deze werkwijze. Het grote voordeel van dit patroon is dat men intensief bij de kunstwerken wordt betrokken, die goed kan bekijken, ze langer op zich kan laten inwerken en er op informele wijze met anderen over kan praten. Dat dit voorafgaand aan de eigenlijke dienst in een andere zaal gebeurde hoeft nauwelijks een bezwaar te zijn.

De vraagstelling bij dit onderzoek was of het mogelijk zou zijn kerkgangers tijdens de dienst op een kunstwerk te laten reageren en deze reacties in het geheel van de dienst te verwerken. De voornaamste conclusie is dat dit moeilijk is. De tijd is kort, de aanwezigheid van veel mensen en de sfeer van de ruimte is voor velen een te hoge drempel om het woord te voeren terwijl een gesprek bijna niet mogelijk is, mede doordat men op rijen in kerkbanken zit. Wel wordt door de mogelijkheid tot reageren in belangrijke mate de aandacht voor de kunstwerken gestimuleerd. Reacties van mensen waarin zij hun associaties met de kunstwerken vrij en open naar voren brengen kan het beste gebeuren in een informele sfeer. Dat kan in een groepsgesprek enige dagen voorafgaand aan de dienst en het kan in een bijeenkomst die voorafgaat aan de eigenlijke dienst. Het grote voordeel van laatstgenoemde opzet is dat de soms zeer persoonlijke reacties en gevoelens direct ingebed worden in de verkondiging van het evangelie. Het enige praktische nadeel kan zijn dat de 'kerkdienst' tweemaal zo lang duurt, maar bij een intensief gesprek zal dat nauwelijks als een bezwaar worden ervaren.

Verschillen tussen vrijzinnig en middenorthodox

De predikanten van Bilthoven en Dieren hebben uitvoerig gerapporteerd over de reacties in hun diensten en de beide verslagen zijn in bijlage 2 in hun geheel opgenomen. Daarin zijn duidelijke verschillen merkbaar in inhoud en toonzetting. De gemeente in Bilthoven is een afdeling van de Nederlandse Protestantenvbond en noemt zich bewust vrijzinnig. De gemiddelde leeftijd van de kerkgangers is vrij hoog. De gemeente in Dieren is een doorsnee middenorthodoxe hervormde gemeente met zowel jongeren als ouderen.

Bij Ter Horst noemt iemand in Bilthoven het witte vierkant en het kruis symbolen van kracht: 'Ik bedoel niet echt de opstanding, ik bedoel het leven na de dood en wat hier gesymboliseerd wordt door de opstanding, de kracht van het leven over de dood heen'. Een man ziet in het werk een symbool van de Christusmacht, zonder die nader aan te duiden.

Een ander ziet in het witte vlak bij Ter Horst 'een brief en die brief bevat een boodschap en die boodschap die is verpakt, die is geheim of dat is een geheim en daaronder is het voor mij die rondte iets van een wereldbol; dus een brief, een mededeling die voor de wereld bestemd is'. Een vierde vindt die doornenkronen zo grappig en ziet in dit werk meer een caribisch schilderij met een banjo-achtig muziekinstrument. Kenmerkende vrijzinnige uitdrukkingen zijn aanduidingen als 'de Christusmacht' en 'boodschap met een geheim'. In Dieren wordt bij Ter Horst verwezen naar het bloed van Jezus en het lijden op Golgotha, woorden die in Bilthoven niet gebruikt worden. Hier geen associatie met een muziekinstrument maar bij drie personen riep het felle rood wel gevoelens van agressie op.

Bij Kanters wordt in beide plaatsen gesproken over de symboliek van de jas die men naar believen kan weghangen of uit de kast halen, maar er zijn ook duidelijke verschillen. Opvallend zijn in Dieren de theologische vragen: 'Dit werk heeft niets te maken met schuld. Het is een toevalligheid, dat Hij daaraan hangt. Ik herken hier niets in van de echte Jezus'. 'Hier zie ik vrijwilligheid, overgave, zonder kruisiging. Toch vind ik dat moeilijk, want Hij heeft zijn kruisdood toch niet vrijwillig ondergaan?'. 'Ik mis de schuld van de mensheid. Hier is het alsof Hij er zelf voor kiest om daar te hangen. Niemand heeft Hem dat aangedaan'. In Bilthoven wordt bij dit werk gesproken over de kracht van het leven over de dood heen, de Christusmacht, de eenzaamheid van Jezus tegenover de wereld. Wel wordt opgemerkt dat 'Jezus eigenlijk op een soort bewuste wijze gekozen heeft voor dat lijden namens de mensheid, voor de mensen'.

Lucebert roept in Dieren emotioneel geladen reacties op: 'Dit is Auschwitz, wreedheid, verdwazing, vloeken, en totaal geen God meer te zien'; 'De absurditeit voert de boventoon. De mensen zijn gedeformeerd, niet herkenbaar. Jezus zelf is onherkenbaar geworden. De waanzin voert de boventoon'. Maar ook is er de positieve duiding: 'Er is er één, die wel omkijkt, daar is het licht nog wat bewaard. Het laatste beetje licht, dat in dit werk aanwezig is, hangt om die ene, die omkijkt en contact met de gekruisigde behoudt'. Een slotreactie van iemand was, dat zij -bij het overzien van alle werken- het licht erg miste. 'Het licht overwint toch? Waar is dat dan?'. In Bilthoven merkt iemand op dat dit werk 'een teken is van een waanzin van een God die aan het kruis hangt. Je moet daar wel afstand van nemen, dat is afschuwelijk. Een God die kan niet aan het kruis hangen, kan niet lijden'. Voor een ander is dit werk symbolisch voor wat een mens in zijn leven meemaakt.

In Bilthoven heeft men duidelijk moeite met de traditioneel christelijke symboliek van het kruis. De predikant, ds. M.E. Boersma, schrijft hierover: 'Doordat het schilderijen betrof (als de hele tentoonstelling

overigens) die erg op het kruis gericht waren, ontstond er een apart probleem. Voor zover ik het inschat, is bij ons in Bilthoven in de vorm van vrijzinnigheid die wij kennen een mengeling van gevoelens rond het kruis: mensen komen van orthodoxe huize en het kruis roept allerlei orthodoxe beelden op van schuld, gedragen etc. Of mensen zijn volslagen onkerkelijk en het kruis roept dat sombere zwarte kousen geloof op. Ik merk dat bijvoorbeeld rond Goede Vrijdag: Men weet nauwelijks raad met de invulling van het sterven van Jezus en er ontstaat een soort van 'niet aanraakbare heiligheid' rond Jezus' levenseinde, die misschien wel heel dicht tegen de Bond aanligt, terwijl men aan de andere kant Jezus als louter mens ziet. Verwarrend. Ik voelde ook iets daarvan in de sfeer in deze dienst. Toch heb ik en ook de mensen naar ik later vernam, het geheel als positief en inspirerend beleefd. Overigens heb ik de drie werken ook nog op een gesprekskring gebruikt. Zelf ben ik de hele week nog bezig geweest met de vraag: in hoeverre het kruisgebeuren nog voor mij iets betekent, gekoppeld aan de persoon van Jezus. Wat blijft er van hem over als je dit stuk weglaat? Wat is dan zo bijzonder aan hem?

De preken

In acht van de negen diensten werd een preek of meditatie gehouden waarin de predikant aandacht besteedde aan de kunstwerken. Dit gebeurde op zeer verschillende wijze, zowel wat betreft de uitgebreidheid als intensiteit. In drie preken staat centraal de vraag wie Jezus is: Bilthoven, Gouda en Utrecht. Drie andere preken gaan vooral in op de aspecten van de afzonderlijke schilderijen: Dieren, Doorn en Eindhoven. In twee preken staat de vraag naar het lijden op de voorgrond: Bozum en Waalre. In Eindhoven en Utrecht zijn in de preek of meditatie reacties van kerkgangers-verwerkt.

Bilthoven

Ds. M.E. Boersma begint met een inleiding over ontmoetingen met kunst en zegt dat kunst een appèl doet op wat diep in de mens leeft. De drie aanwezige schilderijen nodigen uit tot de vraag wie is Jezus en gezien deze werken moet die vraag iets met het kruis te maken hebben. Volgens hem geven de zeven kruiswoorden toegang tot wie hij is in het perspectief van deze afbeeldingen. Hij noemt vervolgens de zeven kruiswoorden en brengt ze alle in verbinding met facetten van de schilderijen, zoals de volgende twee.

'Mijn God mijn God, waarom hebt gij mij verlaten.'

Jesus is aan het kruis van God en alleman verlaten. Alleen. Alleen hangt hij langs de kant van de weg, aan een muur. Alleen in het donker als de mensen hem de rug toekeren. Zo gaat het de mens die zich inzet voor menswaardig leven, zo gaat het die mens die het hogere vertegenwoordigt. Lucebert schildert hem als een demon: de mens ten voeten uit. Dat is hij als hij de ander overgeeft aan de dood. Het demonische in de mens roept Bosnië op. Maar toch is er hoop, want er is er nog één die omkijkt; hij krijgt direkt een kroon op zijn hoofd. Niet iedereen is een demon ten voeten uit, al draagt ieder dat wel met zich mee.

'Het is volbracht.' Wat is volgebracht. Het leven van een mens. Het leven met schaduw en licht, met mannelijk en vrouwelijk, met leven en dood, met geluk en verdriet, het pad dat elk moet gaan op eigen wijze; dat onbekend is, dat boeiend is, dat rijker is en bemoedigender naarmate de eenheid met het 'Al' wordt ervaren. Het is vol, 'het is rond' zouden wij zeggen. En daarom is het niet tevergeefs.

Bozum

Voor ds. G. Toes roepen deze kunstwerken vragen op rondom het lijden. *'Niet alleen het lijden van Jezus, maar ook het lijden van mensen in deze tijd. Er worden beelden opgeroepen van oorlog ... geweld ... honger ... ziekte ... van mensen die met de dood voor ogen leven. En tegelijkertijd lazen we ook die tekst van de graankorrel die in de aarde valt en sterft, maar die veel vrucht voortbrengt. En dan staat mijn verstand er bij stil. Wat er dan allemaal gebeurt en wat er dan allemaal in mij omgaat is te verheven, te wonderbaar, daar kan een mens niet goed bij. Het is als met die laatste zin uit de lezing (Joh.12,20-36): Dit sprak Jezus en Hij ging heen en verborg Zich voor hen. Zo is het ook met het lijden en met de dood: uiteindelijk verbergt zich de zin ervan.*

Op indringende wijze houdt ds. Toes zich bezig met de vraag naar zin van het lijden, zowel dat bij jezelf als dat bij anderen, waarbij hij driemaal een korte verwijzing naar een schilderij maakt. Lucebert als beeld van mensen die zich afwenden van leed, hun ogen er voor sluiten, Kanters als beeld van mensen die in zelfopoffering bereid zijn door het lijden heen te gaan en Ter Horst als beeld van de mens die door het lijden heen naar een nieuwe toekomst gaan. *En daarmee is Hij het licht der wereld, een baken, troost. En dat kun je als mens zo af en toe voelen, dat kun je zien - soms - even.*

Dieren

Ds. F.Z. Ort beperkte zich in de vesperdienst tot drie woordcollages, een bij elk van de schilderijen.

VAN SCHADUWEN TOT NIEUWE DAG (bij Ter Horst)

De nieuwe dag / een schaduw / hout gebroken / boom die niet meer leeft / schelpen aangespoeld / verdwenen leven / alleen de pantsers bleven over / resten touw / draden gebroken / vegen bloed / zwart als de nacht / verdwenen koning

Fel licht / wit / vrede onder de schaduw door / rood / mantel / liefde / onvermoeibaar / om de gebrokenheid heen / blauw / hemel die ons draagt / adem Gods

de schaduwen worden nieuwe dag

SCHREEUWENDE WAANZIN (bij Lucebert)

Schreeuwende waanzin / ogen die brullen om licht / Dit lijden / niemand kan het aanzien

Krijsend de nacht in / het duister - / onze enige schepping

Schreeuw het maar / GOD IS DOOD / gedood door mensenhand / mijn hand

Uitgeraad / de doffe leegte / wij hadden het zo gehoopt / keer maar om / ga naar huis / Hem zien we niet / niet meer / nooit ?

Doorn

Ds. B.H. Baakman hield vier meditaties en in elk daarvan bracht hij een der schilderijen ter sprake. Op Witte Donderdag verwijst hij naar Kanters en zegt veel moeite te hebben met de kleeheranger, daar die het geheel in belachelijke trekt, maar merkt tegelijk op dat hij ook geen behoefte heeft aan een mooi schilderij van de kruisiging of een prachtige crucifix. *Jezus wordt zichtbaar in brood en beker en dat is voldoende.*

Op Goede Vrijdag en Stille Zaterdag verwijst hij meer dan eens naar het werk van Lucebert. Op de verlatenheid van Christus: *Hij begeeft zich in het duister. Daar is Hij te vinden, daar wil Hij wel zijn. Door Lucebert schrijnend in beeld gebracht in een kadaverachtig kruisbeeld. Door daar te willen zijn, als God, in het diepst van de dood, komt een proces van verzoening op gang. Op de ene persoon die naar het kruis ziet: Maar wie zich niet afwendt, maar zijn oog op de gekruisigde, de gebrokenen, de dode God gevestigd durft te houden, gaat door een pijnlijk proces van aanvaarding*

en daardoor van overwinning. Een stralenkrans zal zijn/haar hoofd omgeven. Op de demonische figuren waarin hij de drie vrienden van Job herkent, maar ook het demonische in onszelf.

In de preek van Paaszondag betreft Baakman het werk van Ter Horst vrij intensief in zijn preek. Hij doet dat op een kritische wijze: niet in de zin dat het schilderij tegen zijn overtuiging in gaat, maar het overtuigt hem niet. *Het is Henk ter Horst die de opstanding schildert. Hij probeert het tenminste. Het kruis is op de achtergrond geraakt door een groot vierkant wit vlak. Het licht dat de duisternis overwint. Het schilderij, waar ik mijn aandacht al een paar weken op heb gericht, doet mij niet zoveel. Op het schilderij zitten houtjes, touwtjes, schelpjes, rommeltjes. Afgeleefd materiaal ..... naamloos afval dat niet meer telt. Je kunt zeggen wat een mooie symboliek, al dit naamloze dat de opstanding viert, dat er mag zijn. Dat niet zoek raakt. Weegt het witte vlak op tegen al het rood, tegen het feit dat het leven aan scherven kan liggen, weegt het op tegen de bloedsporen die laten zien dat het voor Jezus een lijdensweg was ..... Ontmoet ik Jezus de opgestane Heer? Met moeite, eigenlijk niet. Maar laat ik daar onmiddellijk aan toevoegen: ik word vaak ook niet vrolijker van kinderbijbelplaatjes.* Hij komt tot de conclusie dat het gelaat van Jezus zijn liefde is en dat dat waarschijnlijk niet te schilderen, maar alleen te vieren is.

Baakman heeft zich op een kritische manier met de schilderijen beziggehouden, zoals weinig andere predikanten dat gedaan hebben. Zijn distantie gaat echter niet ten nadeel van de kunstwerken: het versterkt eerder de aandacht voor het werk en voor de inhoud van de preek.

Eindhoven

Ds. W. Stoker heeft zijn preek grotendeels opgebouwd aan de hand van de reacties van een groep gemeenteleden in een groepsgesprek, enkele dagen voorafgaand aan de dienst. Daarin komt naar voren dat het bij Kanters vooral gaat het om het schokkende van het kruis, om zelfopoffering, het vraagteken, kortom de verschillende tekens van het werk. Bij Lucebert om de vraag of Jezus een gepasseerd station is en bij Ter Horst om het wit dat het zwart overstraalt. Hij eindigt met de conclusie: *Je hoeft het niet eens te zijn met het beeld dat het schilderij oproept, maar je kunt er niet omheen dat je hierdoor zelf geconfronteerd wordt met je eigen beeld van Jezus. Aan hoeveel uitdaging durven we ons eigen beeld van Jezus bloot te stellen?* Omdat deze preek een goed voorbeeld is van de verwerking van de reacties van anderen, gemeenteleden, is hij in zijn geheel opgenomen onder bijlage 3.

Gouda

In zijn preek n.a.v. Joh.19,2 'Zie de mens' gaat ds. A.J. Noord eerst in het algemeen in op de vraag wat Christus voor ons nog betekent, licht vervolgens de tentoonstelling 'Jezus is boos' toe en gaat dan in op de drie schilderijen. Daarbij licht hij eerst toe wat er te zien en brengt dan de vragen naar voren die ze bij hem oproepen. Hij besluit met:

Samenvattend kunnen we zeggen dat alle werken ..... de kern van het christelijk geloof raken: de betekenis van het kruis. De vraag naar de betekenis van het kruis, het lijden van Christus, wordt door de kunstenaars niet eensluidend beantwoord. Zij laten ruimte voor oude en nieuwe vragen. Alles omvattende antwoorden worden niet, en kunnen ook niet worden gegeven. Dat hoeft ook niet. Want geloven is altijd 'cirkelen rondom het geheim'. Het geheim van Jezus' leven en sterven dat nooit ten volle begrepen kan worden. De kunstenaars hebben zich persoonlijk laten raken door de gekruisigde. Zij hebben zich als het ware laten aanraken door deze mens, de mens Jezus. En zij hebben Hem, ieder op hun eigen wijze, verbeeld. Zeker geen gemakkelijke opgave. Wellicht kunnen de kunstwerken ons helpen bij het beantwoorden van onze eigen vragen naar de betekenis van Christus voor ons persoonlijk leven.

Groningen

Hier werd geen preek gehouden.

Utrecht

De dienst in Utrecht vertoont een afwijkend patroon omdat zowel de inleiding, de reacties als ook de meditatie niet gericht zijn op de drie werken, maar op de tentoonstelling als geheel die door tamelijk veel kerkgangers was bezocht. Ds. J. de Heer las Marcus 8, 27-30, de belijdenis van Petrus met het intrigerende slot dat Jezus hun verbood hierover met iemand te spreken. *Op de tentoonstelling komt ook de vraag naar voren: wie is deze mens en veel kunstenaars geven hun eigen interpretatie. We kunnen er over praten, maar merken telkens weer dat Jezus niet in woorden is te vatten: we kunnen hem alleen maar volgen. Niet alles is in rationele begrippen te vatten. Een schilderij dat mij van mijn stuk bracht was 'Avondmaal' van Jaap de Vries, waarin Christus als een lijk op een tafel ligt. Hij wordt uitgebeeld, de analyse van een fossiel. Dat mag een schrikbeeld voor de kerk zijn. Gaan we zo zogenaamd objectief met hem om ? Hebben we alleen maar woorden over hem ? Het is de felste aanklacht tegen de kerk die mogelijk is. .... Wij moeten Christus niet analyseren, maar hem volgen. Hij is te groot voor woorden. Zijn menselijkheid staat garant voor onze mense-*

lijkheid. Hij is de God van het leven, de opstanding.

De meditatie van De Heer houdt zich op indringende wijze bezig met de tentoonstelling en gaat ook in op sommige opmerkingen van kerkgangers, maar valt daardoor iets buiten het kader van dit onderzoek in zoverre dat gericht is op de wisselwerking met de drie schilderijen.

Waalre

Ds. P.K. Pilon begint zijn preek met de vraag hoe het komt dat kunstenaars als ze Christus afbeelden, bijna altijd zijn lijden tot onderwerp kiezen. Hij vermoedt dat dat vooral komt door Paulus, die bijna niets over Jezus' leven verteld, maar vooral kruis en opstanding noemt. Vervolgens heet de kerk vooral dat beeld van Jezus opgepakt

Maar waarom dan het kruis, waarom spreekt Paulus er zo over? Wel het zou zo kunnen zijn gegaan: Paulus beeldt op zijn manier er in zijn tijd ook iets van uit - iets dat uit zijn binnenste komt. Wij denken wel eens dat Paulus zo theoloog is, maar ik denk dat het meer om emotie gaat, om gevoel - om het diepste - en dan is Paulus - als mens - in zijn omstandigheden op zoek naar genade, naar ontferming - eigenlijk net als ik - en dat beeldt hij uit in zijn aandacht voor Jezus' sterven - het kruis - en de Opstanding. Hij ziet dat Jezus het lijden dat over hem kwam voor ons heeft gedaan. En daarom noemt hij het woord van het kruis een kracht van God - daar laat hij zich door troosten, daar kun je je aan optrekken, zoals op die ene afbeelding Jezus zich optrekt a.h.w. aan de kleerhanger. Dat verhaal - dat evangelie heeft hem heel veel te zeggen.

Hebben deze drie kunstenaars het nu net zo gezien als Paulus - nee - deze drie hebben hun eigen beeld gevormd - alleen is er deze overeenkomst met Paulus - het kruis staat in het midden - of op de bovenkant - zoals bij Lucebert - maar bij alle drie centraal... Daar gaat het om.

Vervolgens geeft hij zijn eigen indrukken van de drie werken: bij Ter Horst wordt het duister teruggedrongen, bij Kanters is er het vraagteken van het waarom en bij Lucebert de eenzaamheid van Jezus en van mensen. Hij besluit met: *Het witte, het lichte, het hoopvolle staat tegen het kruis aan. Dat is een boodschap van de kerk - de wijsheid - die ons al eeuwenlang opbeurt. De wijsheid van: in het Kruis zal ik eeuwig roemen.*

Kunst en kerk

Sommige predikanten hebben in hun preek opmerkingen gemaakt over de verhouding tussen kunst en kerk en het is van belang die hier

weer te geven omdat zij alle enige ervaring opgedaan hebben, hetzij door dit experiment hetzij reeds langer.

Ds. M.E. Boersma, Bilthoven:

Kunstenaars zijn van alle tijden, leven in alle kulturen. Het afgelopen seizoen was een belangrijk thema binnen De Woudkapel: Kunst, religie & spiritualiteit. We konden ervaren hoe kunst een appèl doet op wat diep in de mens leeft: op de bron, op de harmonie en schoonheid. Maar ook ontdekten we, hoe zo soms door juist niet die schoonheid en harmonie te tonen hetzelfde gebeurt. Kunst roept iets op van die bron, van: dát is het. Wie herinnert zich niet het grote schilderij in de Grote Zaal, 2 bij drie meter, hangend tegen de achterwand. Het schreeuwde om reacties. Erotisch, agressief, opslokkend. En wie herinnert zich niet het transparante kruis van Jan de Kok en de harlekijn die hij in rood schilderde met de dansende derwish; het stond hier voor in de kerk stond.

Soms denk ik: Jezus moet ook iets van een kunstenaar hebben gehad, sterker hij moet een kunstenaar zijn geweest. Onthuller van de bron. Zijn woorden en daden. Hij onthulde wat verhuld was; alles scheen en verscheen weer als nieuw.

ds. B.H. Baakman, Doorn:

Dit experiment heeft mij duidelijk gemaakt dat er een verschil is tussen kunst die deel uitmaakt van het interieur van een kerk en kunst die deel uitmaakt van de liturgie. Het schilderij van Lucebert met die grillige koppen zou ik niet graag permanent een plaats geven in de kerk. In het interieur hoort kunst die als het ware meditatieve kracht heeft, een werk waar je steeds naar terug kunt keren omdat het je tot je zelf en tot de Heer brengt. Kunst die sterk uitdagend is, of zelfs provocerend; of vervreemdend, gaat op de lange duur disfunctioneren en dus storen. Maar wanneer zo'n werk een passende plek krijgt in de liturgie, zo heb ik nu gemerkt, dan voegt het veel toe. Mensen die door woorden soms niet worden bereikt, worden opeens geraakt door een beeld dat onuitwisbaar op hun netvlies wordt gebrand. Ik vond de dialoog met de schilderijen spannend en fascinerend. Spannend omdat ik niet wist of (ik) het wel kon (ik zou zelf deze schilderijen waarschijnlijk niet hebben uitgezocht: te schokkend, te vervreemdend), fascinerend omdat het mij dwong om ook vanuit het perspectief van de kunstenaars te kijken.

ds. W. Stoker, Eindhoven:

Wat zegt ons dit 'gesprek' met de kunst over Jezus? Dit is een andere manier van communiceren dan we gewend zijn. Ook het schilderij communiceert met ons, niet langs de weg van woorden, maar via beelden. De één zal

het niets doen, een ander wel. Maar met de preek is het toch niet anders gesteld? Je hoeft het niet eens te zijn met het beeld dat het schilderij oproept, maar je kunt er niet omheen dat je hierdoor zelf geconfronteerd wordt met je eigen beeld van Jezus. Aan hoeveel uitdaging durven we ons eigen beeld van Jezus bloot te stellen?

Origineel of reproductie ?

Ds. Boersma in Bilthoven merkte op dat hij moeite heeft met het gebruik van een poster in plaats van het originele schilderij. Volgens hem gaat dat ten koste van de kracht van de verf, de diepte en de energie, waardoor het werk niet meer leeft. In beginsel heeft hij daarin gelijk, maar het gebruik van een kunstwerk in een kerkdienst stelt speciale eisen waardoor soms het gebruik van een reproductie de voorkeur verdient. Primair moet het werk een zodanige afmeting hebben dat het voor 150 tot 200 mensen goed zichtbaar is. Het origineel van Kanters is 30 bij 24 cm. en zou dus beslist niet aan die eis voldoen. In de tweede plaats is de keuze van werken beperkt als men alleen een origineel in de kerk wil plaatsen daar het origineel zich vaak in collecties van musea of particulieren bevindt die niet altijd tot uitlending bereid zijn. In derde plaats is het gebruik van een origineel kostbaar wat betreft vervoer en verzekering, terwijl het speciale voorzieningen vereist voor het ophangen en het toezicht.

Deze bezwaren hebben echter alleen betrekking op het praktische gebruik tijdens de kerkdienst en mogen zeker niet de indruk wekken dat de kerkelijke gemeente in de omgang met kunst kan volstaan met reproducties. Ik zou zeggen integendeel. De laatste jaren vinden in vele plaatsen kleinere of grotere tentoonstellingen van beeldende kunst plaats in een kerkgebouw en dat alleen met de originele werken. Terecht, want een expositie met reproducties verdient nauwelijks die naam. Op allerlei manieren vindt in die kerken de ontmoeting met kunst plaats: het individuele kijken en ervaren, het gesprek in kleine of grote groepen en soms ook het betrekken van de kunst in de kerkdienst. Over dit onderwerp zou nog veel te zeggen zijn, maar hier moet ik volstaan met de verwijzen naar enkele andere publicaties.¹⁷

---

¹⁷ R. Steensma, *In de spiegel van het beeld. Kerk en moderne kunst*. Baarn 1987. R. Steensma, *Ontmoetingen tussen kerk en hedendaagse kunst*. Zoetermeer 1995.

Conclusies

- 1 Het reageren van kerkgangers tijdens de dienst op kunstwerken is moeilijk door de sfeer van de ruimte, het aantal aanwezigen en het zitten in de banken.
- 2 Het reserveren van tijd voor kijken en het uitnodigen tot reageren versterkt wel in belangrijke mate de aandacht voor de kunstwerken.
- 3 Kerkgangers reageren spontaner en persoonlijker in de informele sfeer van een groeps gesprek.
- 4 Een groeps gesprek direct voorafgaand aan de kerkdienst heeft de voorkeur boven een gesprek enige dagen tevoren.
- 5 Verwerking van tijdens de dienst gemaakte reacties in de preek of meditatie blijkt moeilijk te zijn.
- 6 Alle predikanten die een preek of meditatie hielden hebben zich indringend beziggehouden met de schilderijen en hun gevoelens en gedachten meer of minder uitgebreid in hun toespraak verwerkt.
- 7 Door de preken en de mogelijkheid tot reageren hebben de kunstwerken in alle diensten een duidelijke rol gespeeld bij de bezinning op het thema.
- 8 Vergelijking van de inhoud van reacties en preken maakt het mogelijk verschillen in geloofsklimaat of dogmatische achtergrond tussen sommige gemeenten aan te tonen.
- 9 Drie kunstwerken in een kerkdienst is eigenlijk te veel. De opstelling van een of desnoods twee werken verdient de voorkeur.
- 10 De uitstraling van een origineel werk is groter dan die van een reproductie, doch het gebruik van de laatste in een kerkdienst heeft verschillende praktische voordelen.

Bijlage 1 De liturgie van de kerkdiensten

Bilthoven

welkom en mededelingen, ontsteken van het licht, lied, groet, lied, gedicht, kijken naar beelden en orgelmuziek, lied, gesprek als vorm van lezen, lied, preek, moment van stilte, orgelspel, gebed, lied, zegen

Bozum

lied, bemoediging en groet, drempelgebed, lied, inleiding, reacties kerk-

gangers, lied, gebed, lied, gebed, schriftlezing, lied, preek, orgelspel, lied, gebeden, collecte, lied, zegen.

Dieren

a in een vergaderzaal

welkom en inleiding, kijken naar de schilderijen, onderlinge gesprekken, kringgesprek per kunstwerk

b in de kerkzaal

orgelspel, bemoediging, drempelgebed, lied, psalmgebed, woordcollage / meditatie, evangelielezing, lied, stilte, lied, gebeden, lied, zegen, orgelspel, vredewens

Doorn

a Witte Donderdag

psalm, groet, drempelgebed, schriftlezing, lied, verkondiging / preek, lied, gebed, lied, inzameling der gaven, lied, avondmaalsviering, lied, zegen

b Goede Vrijdag

lied, gebed, bemoediging en groet, gebed, 6 x: één schriftlezing en een lied, schriftlezing, lijdensmeditatie, lied, gebeden, lied, zegen

c Stille Zaterdag

lied, gebed, bemoediging en groet, drempelgebed, lied, psalmgebed, 4 x een psalmlezing en een lied van de cantorij, psalmlezing, verkondiging, lied, gebeden, lied, zegen

d Paaszondag

lied, binnenbrengen van de paaskaars, lied, groet, lied, gebed, lied, gebed, schriftlezing, lied, gesprek met kinderen, lied, verkondiging, lied, doopgedachtenis en belijdenis, zegenbede, lied, aanbieden van geschenken, gebeden, lied, collecte, zegen, lied.

Eindhoven

welkom, aanvangswoord, drempelgebed, lied, smeekgebed, lied, groet, gebed, schriftlezing, lied, inleiding over geloof en verbeelding, kijken naar de schilderijen, overweging n.a.v. de schilderijen, orgelspel, reageren van kerkgangers, lied, mededelingen, orgelspel, gebeden, zegen.

Gouda

mededelingen, lied, votum en groet, lied, stilte, gebed, lied, schriftlezing, lied, schriftlezing, lied, preek, orgelspel, lied, gebeden, lied, zegen, lied

Groningen

welkom en inleiding, kijken naar en praten over de kunstwerken in drie groepen, orgelspel, lied, voorbereiding op de avondmaalsviering, lied, tafelgebed, vredesgroet, rondgang van brood en wijn, zegen, lied

Utrecht

welkom en inleiding, lied, votum en groet, lied, gebed, lied, schriftlezingen, lied, meditatie, reacties van kerkgangers, meditatie, lied, mededelingen, lied, gebeden, lied, zegen

Waalre

bemoediging, drempelwoorden, lied, gebed, lied, woorden tot de kinderen, lied, inleiding en rondleiding bij de kunstwerken, reacties van kerkgangers, groet, schriftlezing, lied, verkondiging, lied, gebeden, lied, zegen

Bijlage 2 Verslagen van de reacties in Bilthoven en Dieren

Bilthoven¹⁸

predikant: het gaat er niet om of de werken mooi of lelijk zijn. Dan zijn we gauw uitgepraat, maar wat we er in zien of aan beleven of wat ons opvalt.

man, ouder: Ik heb eigenlijk op dit moment gewacht, dat de dienst niet eenrichtingverkeer blijft en dat we ook iets mogen zeggen in de dienst. Als ik kijk naar het werk van Kanters, dan zie ik daar fouten in de verhoudingen. Die man is veel te groot voor die schutting; die schutting is nog geen twee meter hoog en verder hangt die daar, da's misschien iets belangrijker, op eigen kracht: hij is er niet vastgespijkerd.

vrouw, 64: Mij spreekt in Kanters en Ter Horst de kracht aan die ervan uitgaat en ik vind dat ze iets gemeenschappelijks hebben; ze hebben allebei een kracht en dat is voor symboliek voor het leven over de dood; de boog is de kracht voor mij in dat eerste schilderij; het vierkant met het kruis erachter dat geeft mij ook een heel gevoel van kracht, en dat is dan, nou ja, dezelfde symboliek, de kracht, de kracht van leven over de dood heen.

predikant: U bedoelt de opstanding? Antwoord: Nee. ik bedoel niet echt de opstanding, ik bedoel het leven dat dus doorgaat na de dood en wat dan hier gesymboliseerd wordt door de opstanding; ik vind die boog een vorm van kracht en dat kruis ook.

---

¹⁸ Aanduidingen als 'het rechtse schilderij' zijn veranderd in de namen van de schilders.

vrouw, 55: In die boog bij Kanters zie ik eigenlijk meer een klerhanger. Wij hangen Jezus zo graag even in de kast als we denken: we kunnen het wel zonder hem en als we hem dan nodig hebben, 's winters als het koud wordt, dan halen we onze winterjas weer tevoorschijn, o ja, gut, we hebben die Jezus nog, daar kunnen we nog naar toe, als we in nood zitten. Datzelfde zie ik ook een beetje in Lucebert. Daar wendt iedereen zich van het kruis af en je ziet wel aan die kwaai koppen, hoe lief ons leventje is dat we dan gaan leiden en op een gegeven moment zullen ze misschien ook nog wel eens een keertje weer teruggaan, dat weet ik niet. Maar daar zie ik een mooi verband in tussen die twee.

vrouw, ouder: Dat werk van Ter Horst dat lijkt mij in het midden een brief, en die brief bevat een boodschap en die boodschap die is verpakt, die is geheim of dat is een geheim en daaronder is het voor mij die rondte iets van een wereldbol; dus een brief, een mededeling die voor de wereld bestemd is.

man, 55: Kanters en Ter Horst spreken mij het meest aan. Kanters symboliseert wat een mens meemaakt in allerlei vorm, meegemaakt heeft, sterk symbolisch en in het werk van Ter Horst zie ik een toekomst, dat is veel meer open; het lijkt even een projektiescherm. Ik denk dat de macht, Christusmacht, in die twee schilderijen heel duidelijk gesymboliseerd is. Links in het heden tot nu toe, in mijn leven en in de middelste in de mogelijkheden die er voor me liggen.

vrouw, 63: zegt dat op de tentoonstelling haar is uitgelegd, dat in het werk van Ter Horst een doornenkroon staat en niet de wereldbol.

vrouw, 72: Wat mij het meeste aanspreekt, is voor mij het werk van Kanters. Ik zie daarin een beetje de eenzaamheid van Jezus tegenover de wereld zoals die nu ook is en die zich constant afkeert en zich misschien pas omdraait als ze zelf in hoge nood zitten.

vrouw, 52: Ik zie in het werk van Ter Horst heel wat anders; dat vind ik zo grappig, al die doornenkronen. Ik zie d'r een muziekinstrument in; ik eh vind het een caraïbisch schilderij waarin aan de ene kant het vrolijke en het muzikale zit met de boodschap van Jezus op het muziekinstrument het is een soort gitaar met een dwarsstuk en eh het bloed van Jezus dat vloeit ook in de zwarte wereld.

predikant: Waar zie je dat muziekinstrument in? antw.: In het kruis met daaronder het ronde, iets banjo-achtigs en het kleurige dat enerzijds de

muziek en het dansen voorstelt maar ook het leed en het bloed dat stroomt.

vrouw, 75: Nu pas zie ik in het werk van Kanters een mand met twee vissen en brood, dus eigenlijk iets van het leven van Jezus, wat hij gedaan heeft. Het midden lijkt een beetje op die donkere man, die Simon van Cyrene, die het kruis droeg en het is nu net of hij het leven van Jezus draagt.

man, 65: Voor mij is dat schilderij van Lucebert duidelijk een teken, ja, van een waanzin van een God die aan het kruis hangt. Je moet daar wel afstand van nemen dat moet je. Dat is afschuwelijk: een God die kan niet aan het kruis hangen, kan niet lijden. Het werk van Kanters dat vind ik ook een beetje het op de hak nemen van een Christus, dat doet aam Grünewald denken- een beetje over extra, ja, lijden benadrukken en dan hem aan een klerhanger hangen, dus hem dan een beetje op de hak nemen terwijl Ter Horst voor mij het beeld oproept van: nou willen we alles abstrakt, we doen er veel rood in, nou maken we er een drama van, nou, dat spreekt mij in wezen niet aan.

predikant: Vind je het blasfemisch? Dat hoor ik er een beetje in. antw.: ja ja, ja.

vrouw, 64: Ik vind toch het sombere, het wrede van het lijden, dat spreekt mij aan, dat komt toch ook vooral in het werk van Ter Horst en dat van Kanters waar Jezus aan hangt, ik zie dat heel niet als een klerhanger: kan het ook iets verbeelden van de roede waarmee hij geslagen is; dat 'ie dat krachtig omvat dat 'ie daar uiteindelijk toch de baas over is, ja, dat 'ie dat dan zelf in de hand neemt.

man, 65: Ja, het is ook een beetje een reactie, denk ik, op de vorige twee. Ik zie in het werk van Kanters vooral de eenzaamheid van de lijdende Jezus, maar aan de andere kant ook weer het gewone leven, ik zie er zelfs een pijltje met een hart en nog een tekentje. Het gebeurt in het gewone leven. Nog steeds de lijdende mens. Alleen de tegenstelling zit erin dat 'ie niet geslagen is aan een kruis, maar dat 'ie zelf daar hangt, dus dat 'ie eigenlijk op een soort bewuste wijze gekozen heeft voor dat lijden namens de mensheid, voor de mensen. Door de mensen namens de mensen, is misschien beter.

Dieren

Koning der Joden, Henk ter Horst

1. De kleurstelling riep positieve reacties op. "Prachtige kleuren", "ze komen nog beter uit als in Utrecht". Sommigen zagen de kleuren als een verwijzing naar het lijden: "de felheid van het rood doet mij heel erg denken aan Golgotha".
2. Bij de interpretatie van de kleuren kwamen verschillende reacties naar voren. Een drietal mensen vond het felle rood agressie verbeelden: het verwijst naar het bloed en lijden van Jezus. De scherpe afcheiding tussen rood en wit werd gezien als de kloof tussen lijden (rood) en vrede (wit). Het duidelijke wit, dat op het rood geplaatst is, werd gezien als teken van de overwinning. Het rood kon ook verwijzen naar woede: "het is meer woede dan verzoening hier". Anderen meenden in het rood geen agressie, maar veeleer liefde en harmonie te proeven. "Het blauw van de hemel, het rood van de liefde en het wit van de vrede roepen bij mij gevoelens op van harmonie".
3. De jongste deelnemer (een jongen van twaalf) had een paar hele rake typering. Dit schilderij zag je volgens hem verkeerd. "Ik dacht, dat je naar de achterkant keek. Hij heeft zijn gezicht afgewend. Het lijkt wel, of Jezus boos is. Eigenlijk ben ik een beetje bang voor dit schilderij". Dat werd door een aantal beaamd. Ook zij meenden, dat het echte schilderij hier niet getoond werd: "dat zit aan de achterkant"...
4. Iemand merkte tenslotte op, dat het vierkante, witte vlak, dat centraal staat, ruimte voor je eigen verbeelding laat: "ik zie daar het gezicht van Jezus in. Ik kan het niet zien, maar wel bedenken. Dat geeft ruimte, want iedereen kan zo zijn eigen beeld van Jezus invullen".

Corpus, Hans Kanters

Hierover is lang gediscussieerd. Is dit ironie? Is Kanters wel op de hoogte van wat ons geloof over Jezus zegt? Hij vraagt wel wat van de kijkers... Opvallend waren hier de theologische vragen. Ik geef ze allemaal weer in chronologische volgorde.

1. "Dit werk heeft niets te maken met schuld. Het is een toevalligheid, dat Hij daaraan hangt. Ik herken hier niets in van de echte Jezus".
2. "Hier zie ik vrijwilligheid, overgave, zonder kruisiging. Toch vind ik dat moeilijk, want Hij heeft zijn kruisdood toch niet vrijwillig ondergaan?".
3. "Ik mis de schuld van de mensheid. Hier is het alsof Hij er zelf voor kiest om daar te hangen. Niemand heeft Hem dat aangedaan".
4. "Hij is plat, weggegooid, hangt in een achterbuurt. Hij is uitgedaan als een oude jas".
5. "Dat hartje verwijst naar liefde. Dit is iemand om van te houden. Trouwens, Jezus is nog steeds niet in de mode".
6. "De klerhanger roept een spanningsboog op".

7. "Ik vind het ontzettend kinderachtig".
8. "Jezus is in feite iets wat je kopen kan. Je zou het aan kunnen trekken. Tegelijkertijd lijkt het wel, of Hij zich daaraan overgeeft. Hij is weerloos".
9. "Wie is er eigenlijk gek: dat staat daar beneden, maar je weet niet wie het is: God, dat Hij zijn zoon aan ons geeft, Jezus dat Hij zich dit laat welgevallen of wij, die Hem alleen maar in een achterhoek toelaten?". Bij een behoorlijk aantal mensen bestond het bezwaar, dat dit geen kruisigingsafbeelding is. Het is een soort toevallige afbeelding, waarin men het lijden niet herkent. Een aantal anderen stond daar tegenover: zijn lijden is juist, dat Hij als een jas wordt aan- en uitgedaan. Ook de vraag of Hij nu kracht (zie de spieren) of zwakte (passief hangen) uitstraalt, hield de gemoederen behoorlijk bezig. "Hij moet -wanneer hij zo hangt- zijn hoofd omhoog houden, anders kan het helemaal niet. Ik heb het in de ringen uitgeprobeerd, maar dat lukt mij niet", riep een catechisante.

En zij wendden zich af van het kruis, Lucebert

1. "Dit is Auschwitz", was een zeer emotioneel geladen reactie. "Wreedheid", "verdwazing", "vloeken, en totaal geen God meer te zien" (reactie van dezelfde man).
2. "Het lijkt wel of ze lol hebben in de ellende".
3. "Hierin herken de wereld van vandaag: Bosnië, Rwanda. Niemand kan het bij het lijden uithouden: we lopen allemaal weg".
4. Eén van de aanwezigen wees op de vierde persoon (in de catalogus wordt over drie gesproken, maar rechtsboven is er één wezen afgebeeld en profiel met geel in de omgeving van zijn hoofd). "Er is er één, die wel omkijkt, daar is het licht nog wat bewaard. Het laatste beetje licht, dat in dit werk aanwezig is, hangt om die ene, die omkijkt en contact met de gekruisigde behoudt".
5. "Ik vind dit een uiterst positief werk. Dit mag zo nooit gebeuren. Het waarschuwt je om weg te lopen bij de ellende. Het spoort de toeschouwer aan om Christus of de ander als het ware nooit meer in de steek te laten".
6. "Dit beeldt voor mij de actualiteit af: het kruis is vervaagd. Zo ziet onze tijd Christus ook niet meer. Tegelijkertijd zie ik in de reactie van mensen de beweging van onze tijd: de mensen wendden zich van Hem af".
7. "Ik ervaar dit werk als heel tegenstrijdig. Er is niets meer over van de mens als evenbeeld van God (zie Genesis). Dat vind ik echt fout: ik word er ook kwaad om. We zijn toch evenbeeld? En tegelijk weet ik, dat we als mensen zo zijn".
8. "De absurditeit voert de boventoon. De mensen zijn gedeformeerd, net herkenbaar. Jezus zelf is onherkenbaar geworden. De waanzin voert de boventoon".
9. De jongste deelnemer had bij dit werk een reactie, die veel indruk

maakte. Ik zal proberen hem zo adequaat mogelijk weer te geven. Hij stak bedeesd zijn vinger op. "Mag ik ook wat zeggen? Die vorige (Kanters, FZO), dat is de buitenkant. Jezus is mens, maar je ziet alleen maar buitenkant. Hier zie je alleen maar binnenkant: zo zijn de mensen. Vies, slecht, eng eigenlijk". Je was er niet bij, maar er viel even een grote stilte. De tegenstelling binnenkant-buitenkant tussen beide werken was ons niet zo scherp opgevallen als het hem was overkomen.

10. Een slotreactie van iemand was, dat zij -bij het overzien van alle werken- het licht erg miste. "Het licht overwint toch? Waar is dat dan?". Die reactie komt zo vaak terug, dat ik benieuwd ben, of wij nu de enigen zijn ermee of dat het kennelijk toch een verschil is tussen "ge fascineerde kunstenaars" en de "gemeente van de Opgestane Heer"....

Bijlage 3: preek van ds. W.Stoker te Eindhoven, Palmzondag 1995.

In de preek zijn de reacties verwerkt die naar voren kwamen in de bespreking in de liturgiegroep, enige dagen voorafgaand aan de kerkdienst.

Wat opvalt is dat we hier weinig of niets merken van het bijzondere van Jezus. De kerk spreekt over het verzoenend lijden van Jezus. Hier is Jezus een man aan het kruis zoals er talloze kruisen in de wereld staan. Ik citeerde straks dat woord van Okke Jager: "het geloof is verbeelding, omdat het een relatie is met een werkelijkheid die zich onttrekt aan de onmiddellijke, vanzelfsprekende ervaring". Dat geldt ook van Jezus' lijden. Daarvan kunnen wij niet zomaar één betekenis vastleggen. Voor veel mensen hier in de kerk betekent lijden de verzoening voor onze zonden. Zo kun je het bij Paulus vinden. Maar dat wil niet zeggen dat je ook niet anders over het lijden kunt spreken. Lucas ziet het lijden van Jezus vooral als dat van de martelaar; als troost voor al die mensen voor wie het gaan van de weg van Jezus ook het lijden met zich mee brengt. Bij Kanters zie je hoe Jezus niet vastgespijkerd zit aan het kruis, maar zich bewust vasthoudt. Het lijkt alsof Hij er zelf voor kiest. Dan zou het zelfopoffering uitdrukken. In het Catharijneconvent in Utrecht kun je een schilderij zien uit de 14e eeuw van Guido Siena. Daarop zie je hoe Jezus in zijn verlangen naar overgave en zelfopoffering vlijtig de ladder tegen het kruis beklimt. Voor mij drukt dat iets uit van het in overgave sterven zoals Lucas ons dat vertelt. Jezus is de situatie volkomen meester volgens Lucas: eerst vergeeft Hij de mensen dat zij Hem kruisigen en even later bekommert Hij zich om zijn medegehangene en belooft Hem het eeuwige

leven".

Bij de voorbereiding zei iemand van Kanters' werk: "het choqueert mij, Jezus aan een kleerhanger", ik word er zelfs een beetje boos om, maar even later dacht ik bij mijzelf, zou Jezus destijds ook niet gechoqueerd hebben aan het kruis? Eigenlijk zou het hier toch eigenlijk niet in de kerk moeten hangen". Een ander beaamde dat: "Voor ons protestanten is het niks zo'n figuur aan het kruis, dat is mij veel te katholiek". Voor mijzelf heeft het ook iets choquerends: Jezus aan een knaapje, krachtig zwaaiend als een atleet". Is dat wel niet heel banaal voor de Jezus in wie wij geloven. Het gekke is dat voor de eerste gelovigen het kruis ook heel schokkend was. De-kruisdood-sterven was iets minderwaardigs, heel vernederends. Nu het kruis symbool is geworden, zijn we het schokkende van het kruis wat vergeten. Het is een attribuut geworden wat katholieken aan de muur hangen en pastores op hun borst spelden. Het is een vondst van Kanters om met dat knaapje en Jezus dat schokkende, dat vernederende van dit lijden weer op te roepen. Overigens heeft u wel die haak gezien waaraan het knaapje hangt? Het heeft de vorm van een vraagteken. Ik zei wel: dit schilderij drukt zelfopoffering uit, maar tegelijk houdt het door dat vraagteken iets dubbelzinnigs in. Er is niet maar één boodschap die zo'n schilderij heeft, maar verschillende. Dat is de manier waarop Marcus het evangelieverhaal vertelt: de tekenen zijn dubbelzinnig en worden vaak niet verstaan door de mensen. Zo zal iemand ook in dit schilderij zien: een knaapje waarop je Jezus kan weghangen zoals je een oude jas weghangt.

2. Lucebert; de meesten vonden het bij de voorbereiding angstaanjagend, bizar al die boevetronics. Ze doen denken aan de wanstaltige figuren van Jeroen Bosch. En dat is niet zonder toeval, omdat Lucebert's schilderij een gefantaseerde 'reconstructie' is van het verdwenen middenpaneel van Bosch's drieluik. Iemand gaf bij de voorbereiding dit werk de titel: 'de vlucht' of 'voorbij Jezus'. Dat zit er niet veel naast. De echte titel is: 'en zij wendden zich af van het Kruis'. Voor mij komt dat toch welk dicht bij. En wel als je je afvraagt: hoor ik soms ook niet bij die mensen? Je kunt dat opvatten als 'voor mij is Jezus' ook een gepasseerd station. Het kruis is grijs, met een gehavend lichaam, zo het lijkt nauwelijks nog een symbolische waarde te hebben. Je kunt je dat afwenden van of de vlucht weg van het kruis ook anders opvatten: steeds weer wanneer je je eigen geloof aan je laars lapt en Christus in je doen en laten verloochent. Ik weet niet of ik het goed zie, maar één figuur, rechtsbovenaan kijkt wel naar het kruis. en juist deze figuur heeft een stralenkrans om zijn hoofd. Toch iemand die het in alle donkerte en in alle duisternis het volhoudt met Jezus?

3. Ter Horst gaf aan zijn schilderij de titel: 'Koning der Joden'. Opvallend is dat op de plaats waar het lichaam zou moeten hangen, er dat grote witte vlak is getekend. Dat witte vlak komt beneden weer terug met die rode strepen en dat wat wel lijkt op een doornenkroon. Bij de voorbereiding zei dit schilderij sommigen niets. Ook merkte iemand op n.a.v. dat witte vlak op het kruis: 'heel vernieuwend, verfrissend; Jezus heeft iets te zeggen'. Evenwicht en harmonie drukt dit schilderij uit. Maar geen 'eeuwige rust'. Er zit dynamiek in het schilderij. Je ziet dat het kruis op de achtergrond wordt gedrongen ten gunsten van het witte vlak. Het licht van het witte vlak overstraalt het zwart van het kruis. Is hier niet het kruis gezien in samenhang met de opstanding? Ter Horst zegt er zelf over: 'Jezus bracht zo een bevrijdend licht voor anderen dwars door het lijden heen'.

Wat zegt ons dit 'gesprek' met de kunst over Jezus? Dit is een andere manier van communiceren dan we gewend zijn. Ook het schilderij communiceert met ons, niet langs de weg van woorden, maar via beelden. De één zal het niets doen, een ander wel. Maar met de preek is het toch niet anders gesteld? Je hoeft het niet eens te zijn met het beeld dat het schilderij oproept, maar je kunt er niet omheen dat je hierdoor zelf geconfronteerd wordt met je eigen beeld van Jezus. Aan hoeveel uitdaging durven we ons eigen beeld van Jezus bloot te stellen?

Summary

One of the projects of research of the Institute for Liturgy Research of the state university of Groningen concerns the use of present-day art in the divine service. During the months April till September 1995 a comprehensive practical research took place to which church-goers and pastors in nine Protestant services rendered their assistance. The question in this research was if it would be possible to have church-goers react on an work of art during the service and incorporate these reactions in the whole of the service. The present article forms a description and analyses of this experiment. The research took place during the exhibition 'Jesus is angry. The image of Christ in contemporary art' in the 'Museum Catharijneconvent' in Utrecht and the selected works were part of this exhibition.

All three works of art portray the Passion of Christ, be it in quite different ways. The question was how people would react on the works separately and in what way the reactions on the three works are associated with each other.

The painting 'King of the Jews' of Henk ter Horst shows amidst bright red in the central part of the cross a white area behind which the black beams of the cross disappear. The essence of the work is that Jesus brought a light of relief right through the sufferings.

'Corpus' of Hans Kanters shows a figure of Christ in traditional styling hanging on a clothes-hanger against a bare wall with graffiti. Clothes-hanger and wall have a strong alienating effect. An essential part is that Christ holds to the cross beam himself and that the main theme is not cynicism, but self-sacrifice.

In the work 'And they turned off their faces from the Cross' of Lucebert the crucified Christ is painted as a grey battered body in the background. In the foreground three misshapen figures with different looks turn their faces off from him, whereas at the top we see a figure who does keep his eyes on him. Turn away from Christ, but what are the feelings of these people who do so?

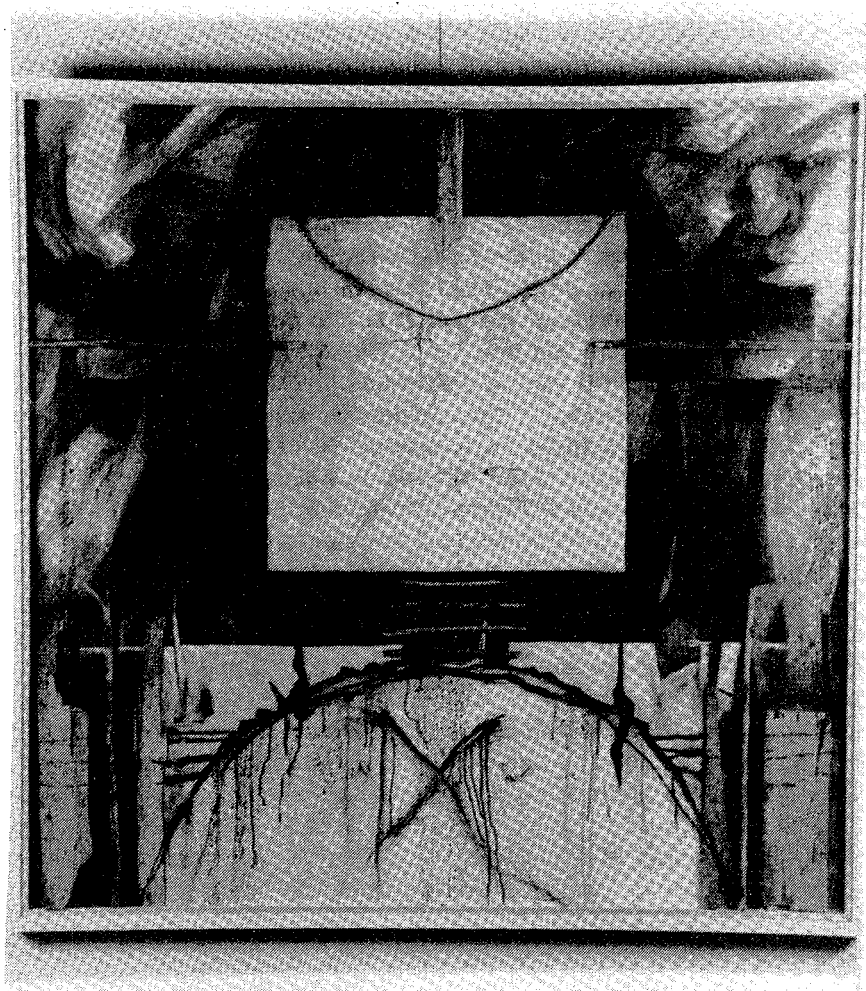
Both as regards the number and the intensity of the reactions in the seven services there are great differences to be noticed. The question in this research was if it would be possible to have church-goers react on an work of art during the service and incorporate these reactions in the whole of the service.

The main conclusion is that this is not an easy matter. The time is short, the presence of many people and the atmosphere of the room is for a great many people too high a threshold to speak in public and a conversation is hardly possible partly due to the fact that the people sit in pews in rows behind each other. It cannot be denied however, that by the possibi-

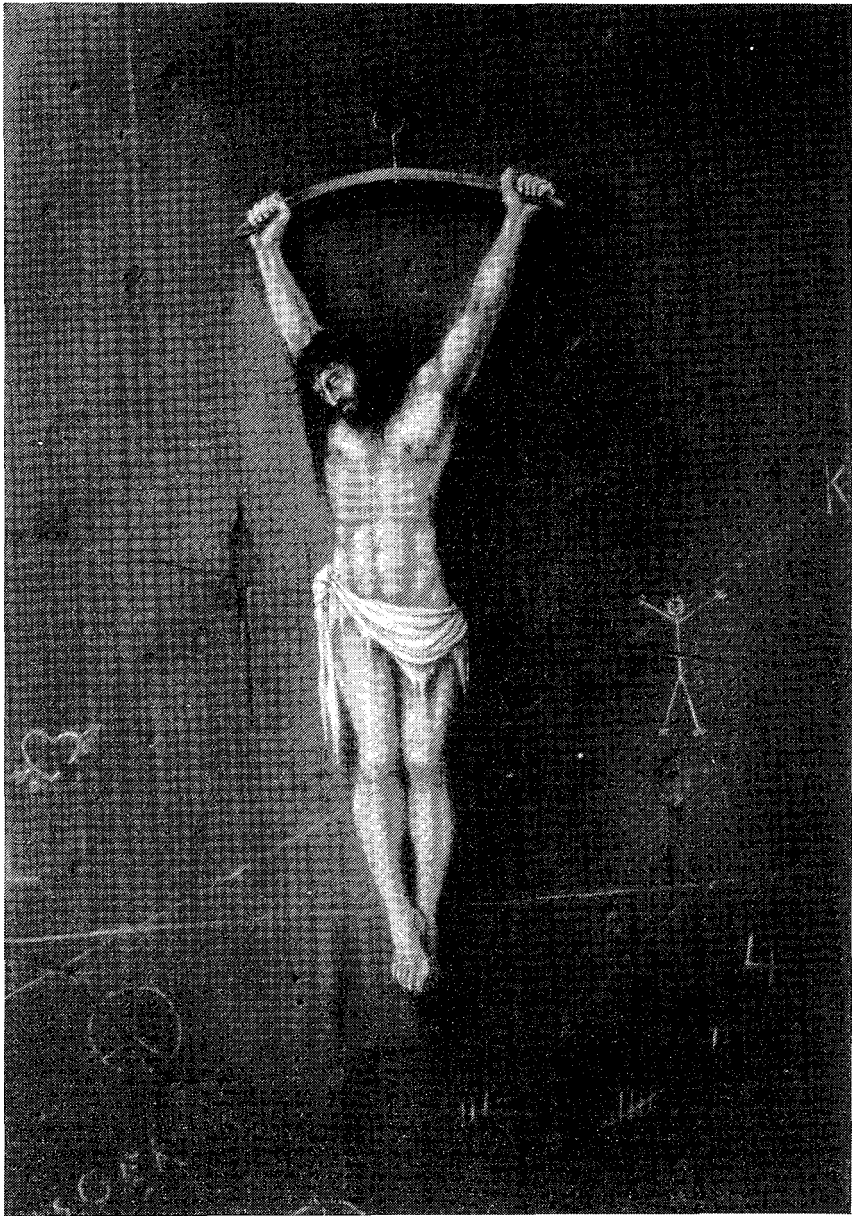

lity of reacting the attention to the works of art is greatly stimulated. The best way of getting reactions from people by which they express their associations with the works of art freely and without restriction is in an informal atmosphere. This can take place in a group conversation some days before the service and it is possible to do this in a meeting preceding the proper service. The important advantage of this last mentioned idea is that the sometimes very personal reactions and feelings are directly embedded in the preaching of the Gospel. The only practical disadvantage may be that the 'church service' lasts twice as long, but when having an intensive conversation this will hardly be experienced as an objection.

Dr. Regn. Steensma (E. de Wendtstraat 10, 9291 ES Kollum) is directeur van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

Henk ter Horst, *Koning der Joden*, 1987, olieverf en collage op masonite, 100 x 100 cm. co Beeldrecht Amsterdam 1995

Hans Kanters, *Corpus*, 1982 olieverf op paneel, 30 x 24 cm.

Lucebert, *En zij wendden zich af van het Kruis*, 1985, olieverf op doek, 145 x 115 cm.

DISSERTATIES

